

Vilmos Ágel, Valenztheorie

Tübingen, Gunter Narr Verlag, Narr Studienbücher, 2000. 300 lap

A Szegei Tudományegyetem professzorának, ÁGEL VILMOSNAK 1986-ban indult mind sokoldalúbbá váló és igen gazdag publikációs tevékenységéről akár a világháló megfelelő helyeiről is gyorsan tájékozódhatunk. S azt is könnyű észrevennünk, hogy munkáinak mennyire gyakori tárgya a valenciaelmélet. A most ismertetendő könyv is a valenciaelmélet több irányból való megközelítése. — Mint ismeretes, a tübingeni Narr kiadó Studienbücher sorozatában a nyelvészet és irodalomtudomány egyes területeit feldolgozó monográfiák jelennek meg. Ezek a legújabb kutatási eredményekre támaszkodva a témák átfogó bemutatását nyújtják. Ágelnek ebbe a sorozatba illeszkedő munkája mint egyetemi segédkönyv mindenekelőtt az eddigi kutatások összefoglalásával, a valenciaelmélet tudománytörténeti előzményeivel ismerteti meg az olvasót. A kérdésben járatosak figyelmét ezenkívül eddig megoldatlan vagy fel sem vetett problémákra is ráirányítja. Különös tekintettel arra az igényre, hogy a valenciaelméletet új alapokra helyezze (9). Talán ezért is jegyzi meg, hogy a kötet pontosabb címe „Elméletek a valenciaelmületről” (*Nachdenken über Valenztheorie*, 9) is lehetett volna. — A könnyebb áttekinthetőség érdekében az ismertetést a könyv fejezetszámozását követve tagolom.

1. A bevezetésben Ágel a könyvnek és egyes fejezeteinek felépítését tárgyalja. A (nyelvfilozófia tárgykörébe is tartozó) mű az alapoktól indulva, a szakirodalom értékelő-elemző bevonásával, végig szigorú kérdésfeltevés—válaszkeresés módszerével halad előre, némelykor csupán a probléma megfogalmazásáig vezetve az olvasót. Következetes gondolatvezetése a szerkezeti megoldásokban is tükröződik. A főszöveget jól áttekinthető ábrák, táblázatok, pontokba szedett részösszefoglalások is kiegészítik. A kötet végén fogalommutató segíti a gyors eligazodást. Kiemelendő továbbá, hogy Ágel a hazai egyetemi tankönyvi gyakorlatból hiányzó, de a német vagy angol szakmunkákban nem ritka, fejezeteket záró kérdéssorokat is beiktat. Ezeket olykor a megoldást segítő útmutatásokkal és válaszajavaslatokkal egészíti ki. Mindezek az ismételtetés mellett probléma-továbbgondolásra is készítenek. A szerző ki is mondja, hogy segítségükkel a „grammatikus gondolkodásmód”-ba (in *das grammatische Denken*, 10) is bevezeti az olvasót. Az egyes fejezetek is a mű egészéhez hasonlóan épülnek fel. Az első nagy egység, „A valencia-gondolat története és közege” a valenciaelmélet helyét jelöli ki a nyelvtudományban. Előbb történetileg (2. fejezet), majd más leíró módszerektől, mindenekelőtt a dependencia-elmélettől elkülönítve (3., 4. fejezet). Ennek az első nagyobb résznek a végén, a hatodik fejezettel kezdődik a „Valencia — alapkérdések és -válaszok” című, második nagyobb egység. Ez vezet el a valencia jelenségével kapcsolatban felmerülő alapvető, de mindeddig megoldatlan problémákig. A különböző pontokról induló gondolatmenetek természetesen olykor összetalálkoznak, át-átszövik egymást.

2. Mint ismeretes, a valenciaelmélet megszületése LUCIEN TESNIÈRE (1893—1954) francia nyelvész munkásságához kapcsolódik. A valencia gondolata, vagyis az, hogy a „a szavak, mindenekelőtt az igék, predeterminálják a mondat szerkezetet” (7) azonban jóval korábbról adatható.

Ágel elsőként arra mutat rá, hogy az igék az iskolai nyelvtanokban is szokásos, tranzitivitás alapján való felosztása a valencia gondolatának a klasszikus latintanítás gyakorlatában gyökerező folytatódása. A tranzitivitás — intranszitivitás felosztás háttérben különben az a két felismerés húzódik, hogy (1) az ige képes a szintaktikai környezetét befolyásolni, és (2) e tulajdonságuk megléte vagy hiánya alapján az igék csoportokba rendezhetők. Visszatekintve a nyelvtudomány történetére, Ágel arról is tájékoztat, hogy az antik nyelvleírásban már kimutatható valencia gondolatának továbbtagolódása a korai, majd az érett skolasztika tudósainak köszönhető. Részletesebben elemzi PETRUS HELIAS († kb. 1160), továbbá a késő skolasztika korában élt holland nyelvész, MATTHÄUS HERBEN (1451—1538) munkáit, amelyek vélhetőleg elsőként tekintik az igét a mondat közép-pontjának. HERBENNél az igék valencia-alapú csoportosítása is szerepel. A német nyelvtanok XVI. századtól kezdődő korszakát Ágel a valenciaelmélet szempontjából átmeneti szünetként jellemzi, néhány, igen jelentős szerző azonban mégis közelébe jut a modern valenciaelmélet felvetéseinek. Ide sorolható JOHANN WERNER MEINER (XVIII. sz.), majd a XIX. századi KARL FERDINAND BECKER, CHRISTIAN AUGUST HEYSE, JOHANN AUGUST LEHMANN, a XX. századból pedig KARL BÜHLER. Ágel a fentiekén kívül részletesen elemzi SOLOMON D. KACNELSON orosz és A. WILLEM DE GROOT holland nyelvész munkáit a modern valenciaelmélet szemszögéből.

Az elődök nem lebecsülendő eredményeinek ismertetése után felvetődő kérdésre, arra, hogy TESNIÈRE mennyiben tekinthető a valenciaelmélet megalapítójának, Ágel az 1959-ben posztumusz megjelent főmű, az „Éléments de syntaxe structurale” problémaorientált áttekintésével és a fontosabb alapfogalmak tisztázásával ad feleletet. Kifejti, hogy TESNIÈRE valenciafelfogása már nem intuitív „gondolat” (*Idee*), hanem az általa kidolgozott dependenciamodellből levezetett szükségszerűség. Tesnière tudniillik leíró módszerekkel bizonyítja a valencia nyelvekbeli meglétét. Ágel megfogalmazásában tehát ő az, aki „a valencia gondolatát grammatikai rész-e l m é l e t t é” dolgozta ki (32), aki a valenciát a leíró grammatika rendszerébe beleépítette, kijelölve ezzel a valenciakutatás máig érvényes feladatait. Könyve második részében Ágel is ezekből a problémafelvetésekből indul ki, kezdve a valenciahordozó (*Valenzträger*, a továbbiakban VT) tárgyalásával. A kutatás feladata a VT — amely a mondatban jellemzően az ige — alaki, jelentésbeli és egyéb tulajdonságainak meghatározása, a vonzatok és a szabad bővítmények (*Ergänzung*, illetve *Angabe*) megkülönböztetése, a valencia és a valenciamegvalósulás elhatárolása (l. alább a 6., 7., és a 8. fejezetek ismertetésében).

3. Tesnière rendszerének ismertetése után Ágel a valenciát a rekciónak, valamint a dependencia fogalmával állítja szembe. A nyelvleírásban már oly régóta alkalmazott rekciónak fogalom összetett jelenségsoport nevéként használatos, s ez az összetettség a mai kutatásokban is észlelhető. Ágel is ezt hangsúlyozza, amikor a formai rekciónak meghatározását, miszerint „egy mondat A eleme irányítja a mondat B elemét, ha B casusát A meghatározza” (48), három szempont alapján árnyalja tovább. Ezek a következők:

1. A rekciónak terjedelme alapján, azaz annak alapján, hogy az irányított tag mely mértékben, milyen módon függ az irányító tagtól, formális és funkcionális rekciónak különböztet meg. A régens az irányított elemnek formális rekciónak esetén az alakját, funkcionális rekciónak esetén pedig a szintaktikai szerepét határozza meg.

2. Mivel irányított tagokként névszókön kívül egyes igenevek (német leíró terminológiával: *infinite Verbformen*) is állhatnak, Ágel az irányított tagok két típusa alapján különíti el a nyelvtani eseteket *Kasusformen*, illetve nyelvtani eseteket és státuszt is (*Kasus- und Statusformen*) irányított rekciónak. A németben háromféle „státuszformát” különböztet meg: az Infinitivet, a zu-Infinitivet és a Partizip Perfektet.

3. A régens típusa szerint állít szembe kategoriális rekciónak és lexikális rekciónak. Kategoriális rekciónak azt tekinti, amikor egy szófaj minden eleme azonos módon hoz létre függőségi viszonyt. A lexikális rekciónak ezzel szemben egy adott lexéma által létrehozott viszonyt és neve.

A tesnière-i valenciafogalmat a fenti három kategóriapár segítségével veti össze a rekciofogalommal. A lehetséges rekcioírtípusok (kategoriális-funkcionális, lexikális-státuszt irányító stb.) helyett hat jellegzetes rekcio megvalósulást (ige—tárgy; ige—alany, prepozíció—casus, főnév—genitívus, főnév—státuszforma, segédige—státuszforma) vizsgál. A valencia ez alapján valamely lexéma lexikális-funkcionális és kategoriális-funkcionális rekcioírtípusainak együttese (57). E definícióval kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a valencia — a rekciohoz hasonlóan — átfogó fogalom, amely többféle nyelvtani jelenséget takar. Mivel a tesnière-i valencia hagyományosan igehez kötött fogalom, míg régensként nem csak ige szerepelhet, az összevetés szükségszerűen elvezet a nem igei valencia kérdéséhez. Ezt aztán — különös tekintettel a prepozíciókra és a főnevekre — részletesen elemzi.

A valenciát a rekcioval való összevetést követően a dependenciával állítja szembe. A dependencia („függőség”, vö. „függőségi nyelvtan”) és a valencia fogalmait a legújabb szakirodalomban sem mindig választják külön. Ennek Ágel szerint az az oka, hogy mindkét fogalom TESNIÈRE munkásságához kapcsolódik. Ez nem jelenti azonban azt, hogy TESNIÈRE a valencián a dependencia-viszonyok egy csoportját értené, sokkal inkább azt, hogy a valencia jelenségével magyarázza meg a mondat függési viszonyainak egy részét. A dependencia — vagyis az, hogy a mondat B eleme függ A elemtől — kétféleképpen értelmezhető: (i) A irányítja B-t (ez tulajdonképpen a rekcio megfordítása), illetve (ii) B előfordulása megelőlegezi (mintegy elővételezi) A előfordulását. Ez utóbbi értelmében az A (*Kern* vagy *Kopf*) jelentésbelileg és szintaktikailag is meghatározza az A és B alkotta szerkezetet (71 k). (1) értelmében pedig a rekcio fogalmához hasonló összetettséggel kell a dependencia vonatkozásában is számolnunk. Ha azonban a valencia és dependencia elvét összevetjük (A üres helyeket nyit bizonyos számú B számára, illetve B függ A-tól, 74), világossá válik, hogy ezek valójában kizárják egymást, ellentétes oldalról közelítik meg ugyanazon mondatbeli jelenséget. Ennek értelmében tehát, ha a dependencia felől próbáljuk felfogni a valenciát, pontosan az eredeti „valenciaeszmét” adjuk fel (75).

4. A kétsarkú, illetve az ezzel szembeállítható állítmányközpontú mondatok problémája jóval TESNIÈRE előttre nyúlik vissza, a dependencia- és a valenciaalapú nyelvelírásnak pedig központi kérdése. Ágel mindenekelőtt kimutatja a formális logika érvrendszerét a kétpólusú mondatfelfogás tradíciójában, s ezt a nyelvelírástól idegennek tartja (Grammatik ≠ Logik, 88). Majd különbséget tesz az alanyt és az állítmányt egy szintre helyező (*Gleichberechtigung*) és az alanyt különleges helyzetüként (Sonderstellung) értelmező leírások között.

Az alany — állítmány szerkezetű mondat mellett szóló legfontosabb formai érv a kongruencia, amelyet Ágel — TESNIÈRE nyomán — beépít a dependenciamodellbe, s így jut arra, hogy a kétsarkú modell mellett főként mondatjelentéstani, kognitív és pragmatikai érvek szólnak. A rendszergrammatikák viszont következetesen igeközpontú szemléletűek (85). E fejezet megfigyeléseit sorra véve — hasonlóan más fejezetek lezárásához — a többszemponitú, heterogén leírás alkalmasabb volta mellett áll ki, szemben a mondatszerkezetet egyetlen oldalról, mereven vizsgáló nyelvelírással. Az alanyt tehát a valenciamodellben mint „elsődleges vonzatot” (*Erstaktant*) vizsgálja, különös tekintettel a kongruenciára és az összetett (analitikus) állítmányokra.

5. Ezek után a szerző a valenciaelmélet alapkérdéseit érinti. Az előző fejezetekben megalapozott és pontosított valenciameghatározás: „viszonyító nyelvi jelek, amelyek az ige kategóriájához tartoznak, vonzatpotenciáljukat tekintve azzal a képességgel rendelkeznek, hogy a mondat szemantikai és szintaktikai rendszerét előre elrendeljék” (105). Ezzel a meghatározással kapcsolatban felmerülő problémák és kérdések négy csoportba oszthatók. Az első két problémakört, a (1) valencia igei hordozójának (*Valenzträger*, VT) és (2) az általa meghatározott mondatszerkezetnek a leírását Ágel a „valenciaképesség” (*Valenzpotenz*) alapkérdéseinek nevezi. A következő kettő a valencia megvalósulását (*Valenzrealisierung*) érinti, ezek: (3) a valencia megjelenése egyes nyelvekben,

nyelvváltozatokban és (4) a valencia kontextus- és helyzetfüggő változása. Mindezeket a kérdéseket a könyv második részének fejezetei vizsgálják.

6. Ágel a valencia hordozójának a szakirodalombeli vizsgálatát viszonylag kidolgozatlannak ítéli. A VT-vel kapcsolatban felvethető, vajon mennyire „absztrahált” (vagyis egyes igék vagy igei paradigmák valenciáját vizsgáljuk-e?), morfológiailag mennyire összetett az igei szerkezet (például tő- és igeikötős igék), illetve az egyes igei kategóriáknak (például segédige, kopula stb.) milyen a viszonya a valenciához. A VT nyelvi rendszerben elfoglalt helye szintén nem jelölhető ki egyértelműen. A fenti kérdések mindegyike külső (közvetlen nyelvi környezet) és belső (variánsok) szempontból is felvethető. További feladat az ige mellékváltozatainak (pl. *malen* : *bemalen* vagy *etwas* : *von etwas essen* típus) valenciaalapú vizsgálata.

Ágel a „Variáció, alternáció” című részben tárgyalja ez utóbbi kérdéskört. A számos (nem csak német nyelvű) példán bemutatott gondolatmenetet — az ezután következő fejezetekhez hasonlatosan — nem zárja egyértelmű végkövetkeztetésekkel. Inkább megoldási javaslatokhoz, újabb problémafelvetésekhez vezet el. A variációt és alternációt vizsgálva két osztályozásmódot tart használhatónak. Az egyik a valenciavariánsokra vonatkoztatható „norma-, illetőleg rendszervalencia” (130) egymástól való megkülönböztetése, melynek alapján bizonyos igék eltérő, a nyelvhasználatban megszilárdult valenciáin (normavaleanciáin) kívül kikövetkeztethető egy rendszervalenciája is. A rendszervalencia valamennyi megvalósulást összefogja, a normavaleanciákat mintegy „közös nevezőre hozva” (130). A másik, a valencia szakirodalmában már alkalmazott fogalom az alapvalencia. Ezen az értendő, hogy — az alapjelentéshez hasonlóan — a VT-knek van egy elsődleges, alapvető valenciája, amelyre ráépülnek különböző további (azaz másodlagos) valencia-megvalósulások, így például a *geben* ige alapvalenciája háromértékű: alany, tárgy, részestárgy (*Der Mann gibt dem Mädchen ein Buch*), a *geben* 'előállít' jelentésű variánsa valencia szempontjából azonban már csak kétértékű: alany, tárgy (*Die Kuh gibt viel Milch*). Ebben a példában tehát a vonzatosság azáltal változik meg (azaz háromról kettőre csökken a vonzatok száma), hogy a *geben* ige (a valenciahordozó) az 'ad' helyett más, 'előállít' jelentést vesz fel.

A valenciahordozó (VT) terjedelmének kérdését az igeikötős, illetve a visszaható igék (*sich-Verben*) kapcsán vizsgálja. A visszahatók hagyományos kategóriájának újragondolását, pontosítását elengedhetetlennek tartja. A VT terjedelmének megállapításához ezért a visszaható igeiket alcsoportokra osztja, kiegészítve a medialitás fogalmával és a *sich* lexéma grammatikalizálódásának gondolatával. A *sich*-es igék tipizálásával lehetőség nyílik az igék hat fő csoportba sorolására aszerint, hogy az igei szerkezet mely része(i) és mi módon alkotják a VT-t (azaz mekkora a „terjedelme”, l. táblázat, 156). — A hivatkozott gondolatmenetek többször is ahhoz a felismeréshez vezetnek, hogy a valencia hordozójának tárgyalásakor különböző típusok elkülönítése szükséges. Ennek megfelelően az utolsó alfejezetben a VT részletes meghatározásához Ágel hét kategóriát állít fel, amelyek bemutatásához felhasználja az eddigi eredményeket, és egyben új távlatokat is nyit (l. táblázat, 161). Így ez a rendszer a szerző reményei szerint „egy jövőbeli VT-elmélet alapját képezheti” (uo.).

7. A valenciaelmélettel foglalkozók a leggyakrabban, legalaposabban a vonzatok (*Ergänzungen*) és a szabad bővítmények (*Angaben*) kérdését tárgyalták. Ágel a vonzatok és a szabad bővítmények megkülönböztetésének történetét következő stációkra osztja (167): 1. a fogalom bevezetése (a német valenciairodalomban a 60-as, 70-es években); — 2. a fogalom pontosítása („hívő” és „kritikus” táborok kialakulása); — 3. a fogalom „lebontása” (megtagadás vagy radikális kritika a 90-es években); — 4. a fogalom újbóli meghatározása. A szerző kritikával szól a két tábor közötti kommunikáció nehézségeiről. A „hívők” érvelésének legfontosabb eleme szerinte az, hogy bár a vonzatoknak a szabad bővítményektől való megkülönböztetése egyes példákban valóban nehézségekbe ütközik, a két kategória elhatárolását a kisszámú problematikus eset nem akadályozza.

Ezzel szemben a vonzat — szabad bővítmény szembeállítását „ellenzők” szerint a kivételek miatt az elmélet koherenciája, felhasználhatósága minősíthető kérdésesnek. Egyes kutatók a problema-tikus esetek arányait sem tartják elhanyagolhatónak.

Ágel ezt követően a szakirodalomban számon tartott öt valenciaviszonyt veszi sorra, a JOACHIM JACOBS 1994-es „Kontra Valenz” című munkája nyomán megfogalmazott definíciókat példákkal is szemléltetve (172). Ezek: 1. szükségességviszony (*Notwendigkeit*, NOT); — 2. argumentumviszony (*Argumenthaftigkeit*, ARG), — 3. formai sajátságok szerinti viszony (*formale Spezifität/Rektion*, FOSP); — 4. tartalmi sajátságok szerinti viszony (*inhaltliche Spezifität/semantische Valenz*, INSP); — 5. alosztályok sajátságai szerinti viszony (*Subklassenspezifität*, SUBKLASS). A *valencia* elnevezés e csoportosítás tükrében kettős jelentésű (s ez félreértésekhez vezethet): összefoglalóan utal a fenti öt alkatagóriára, de nem ritkán valamelyik valenciaviszony szinonim megnevezéseként is szerepel. Az egyes valenciaviszonyok részletes bemutatása során a szakirodalomban bevett próbatételei (teszt-)ymódszereket is elemzően szemügyre veszi (például az eltörlést, „tartalmatlan” igéket [*geschehen, machen, tun*], mellékmondatokat stb. alkalmazó próbák). A következőkben — terjedelmi okokból is — csupán az egyes részeredmények összefoglalására vállalkozhatom.

A szükségességviszonyt a szakirodalom jellegzetesen a valencia elégséges, de nem kötelező feltételeként tartja számon (173), azaz arról beszél (a meghatározást némileg leegyszerűsítve), hogy ha egy elem a mondatból nem hagyható el, vonzatról (tehát valenciajelenségről) van szó. A valencia fennállása azonban még ellenkező esetben sem zárható ki. A szakirodalom a viszonyt a következő alkatagóriákra osztja: értelmi szükségesség (SEM-NOT, *sinnotwendig*), szintaktikai szükségesség (SYN-NOT, *syntaktisch notwendig*), kommunikációs szükségesség (KOM-NOT, *kommunikativ notwendig*) és szövegbeli szükségesség (TEX-NOT, *textobligatorisch*), amely az azonban (a TEX-NOT kivételével) adott nyelvi példában ritkán különíthetők el (175). Ágel hipotézise szerint e kategóriák — a grammatikalizálódás és lexikalizálódás folyamatának mintájára — diakrón sorba állíthatók: KOM-NOT > lexikalizálódás > SEM-NOT > grammatikalizálódás > SYN-NOT (176, ehhez lásd még a 9. fejezet ismertetését).

Az argumentumviszony a VT és a vonzatok közötti logikai kapcsolat elnevezése. Ágel, az „ellenzők” munkái nyomán utal az argumentumviszony elvi és a kimutatására szolgáló próbatételek gyakorlati nehézségeire (olykor éppen lehetetlenségére). Megállapítja, hogy az argumentumviszony tapasztalati és didaktikus relevancia nélküli, „kifejezetten elméleti konstrukció” (*hochtheoretisches Konstrukt*, 179).

A szükségességviszonyhoz hasonlóan a formai sajátságok szerinti viszonnal kapcsolatban is a túllátalánosítás, valamint a meghatározás és az alkatagóriák körüli bizonytalanság nehezíti a megoldást. A formális valencia fogalmán belül a terjedelmes szakirodalomban általánossá vált a vonzat megjósolhatóságának (*Vorhersagbarkeit*) fogalma, amely azt mutatja meg, hogy a VT mennyire és milyen módon határozza meg a hozzá kapcsolódó elemet. Ágel megkísérli (fenntartásainak is hangot adva, 181) a fogalom szintjeit lépcsőzetesen elkülöníteni. Ennek alapja, hogy milyen tág igei paradigma jósolható meg, azaz az ötlépcsős skála egyik végén állnak az egy adott valenciához kapcsolható szerkezetek (azaz nem megjósolhatók, például *verzichten + auf*), a másikon a szabadon kapcsolhatók, s ezáltal megjósolhatók (Ágel példája az elvileg minden igehez hozzárendelhető *+ vor Wut* szerkezet).

A tartalmi sajátságok szerinti viszony a formai sajátságok szerintihez hasonlatos. A valencia alapja itt azonban nem valamely formai, hanem egy tartalmi jegy. Ez azt is jelenti, hogy a felmerülő problémák is a formai valencia kérdéseinek mintájára fogalmazhatók meg. A tartalmi viszony kimutatására a fentiekkel ellentétben a szakirodalom csak ritkán alkalmaz különféle próbatételeket, holott ennek lehetősége a szerző szerint megvan (disztribúciós, rákérdezéses, hozzátoldást használó próbatételek, 185). Utalva a strukturalista jelentéstan eredményeire, a túlzott absztrahálás ellenében, a tartalmi valencia nyelvspecifikus, lehetőleg idioszinkretikus felfogása mellett érvel.

Az alosztályok szerinti viszony lényege, hogy valamely VT — vonzat kapcsolatban a valenciahordozó felcserélhetősége nem korlátlan (például *Beckett wartet auf Godot. ~ *Beckett erwartet auf Godot.*), szabad bővítmény esetében viszont igen. Ágel megkülönböztet (in)korrekt és (in)kongruens (*korrekt/kongruent, inkorrekt/inkongruent*, 188) beszélői ítéleteket, majd e megkülönböztetés segítségével bizonyítja, hogy az alkategóriák szerinti viszony nem a valencia fogalmának felel meg (bár sokan a valenciaelmélet középpontjába állítják), hanem a dependencia körébe eső grammatikai viszonyt jelöl.

A vonzatok és szabad bővítmények merev szétválasztását ért kritikák áttekintésével és csoportosításával Ágel a prágai nyelvészeti iskola által kidolgozott centrum—periféria-modell alkalmazását javasolja. Mégpedig két eltérő módon: Az adott nyelvi példát (1) multidimenzionálisan, azaz prototipikus vonzatokhoz és prototipikus szabad bővítményekhez viszonyítva és (2) lépcsőzetesen, azaz a bővítményt valamely ismérv alapján felállított vonzat — szabad bővítmény skálán helyezve el (199 sk.).

A fejezet lezárása a vonzat — szabad bővítmény kérdésköréhez a már említett JACOBS és HANS JÜRGEN HERINGER munkásságának elemző bemutatásával nyit meg új távlatokat.

Elsőként a külön-külön tárgyalt valenciaviszonyok lehetséges kapcsolatát vizsgálja. Ezúttal is diakrón szemlélettel közelítve meg a — JACOBSnál már megjelenő — problémát. Feltételezi az egyes viszonyok egymásba alakulásának lehetőségét. Ebben a modellben a valenciaviszonyok — annak alapján, hogy melyikük mivé alakul — hierarchikus rendbe szervezhetők. — A továbbiakban a vonzat — szabad bővítmény kérdését a nyelv és a nyelvhasználók „pszichológiai és kommunikációs valóságához” (208) viszonyítva közelíti meg. HERINGER nyomán Ágel feltételezi, hogy a nyelvi tudatban — a jelentéshez hasonlatosan — a valencia is egyes beszédhelyzetekhez (*Szenen*), pontosabban a beszédhelyzet résztvevőinek szemszögéhez kapcsolódva szerveződik (*Inszenierung*, például a ’vásárlás’ a boltos szemszögéből ’eladás’). Ennek értelmében vonzatok azok a bővítmények, amelyeket egy beszédhelyzetben a beszélő és a hallgató is „odaért” (*mitverstanden*) az igéhez, más szóval az ige ezeket „előfeltételezi” (*präsupponiert*). Erre vonatkozik HERINGER asszociációs vizsgálata, amelyben a kísérleti alanyoknak valamely igével kapcsolatban kérdőszavakat kellett megnevezniük. Ezekből aztán a gyakoriság és a megnevezés sorrendje alapján alakítható ki egy vonzat — szabad bővítmény skála. Például a *verkaufen* ige kérdőszavai sorrendbe állítva: 1. *was?*; 2. *wer?*; 3. *an wen?*; 4. *wem?*; 5. *wo?*; 6. *wie?*; 7. *wie viel?* stb. (209).

8. A nyolcadik fejezetben Ágel tágabb horizontú, nyelvtipológiai keretbe ágyazott valenciafelfogást vázol fel. Megkülönböztet koncentrikus és excentrikus rendszerű nyelveket, amelyek (prototipikus esetben) a dependencia jelölése alapján értelmezhetők. A koncentrikus rendszer formailag alaptagjelölő (*formal kopfmarkierend*, azaz a kapcsolat formai jegye az alptagon van) és funkcionálisan egyoldalú (*funktional unilateral*, azaz a bővítmény szintaktikailag egyoldalúan függ az alptagtól). Az excentrikus rendszer formailag nem alaptagjelölő és funkcionálisan kétoldalú (219). Ez a rendszer, a mikro- (VT-n jelölt) és makrovalencia (vonzaton jelölt) elkülönítése alapján lehetővé teszi a nyelvek valenciaalapú összetetését. A magyarra való vonatkoztatáskor Ágel — saját eredményein kívül — LÁSZLÓ SAROLTA 1988-as tanulmányára is hivatkozik (*Mikroebene*. In: P. MRAZOVIC — W. TEUBERT Hrg., Valenzen im Kontrast. Ulrich Engel zum 60. Geburtstag. Heidelberg, Groos, 218—33).

A nyelvek valencia-alapú összetétele arra is rávilágít, hogy a valenciaviszonyt egyfajta, az egyoldalú (unilaterális) felépítés alapját képező deiktika jellemzi. Pontosabban (a fenti modell a valenciára alkalmazva) a tisztán koncentrikus valenciarendszer mikrovalenciális és mikrodeiktikus, ezzel szemben a tisztán excentrikus valenciarendszer makrovalenciális és makrodeiktikus (223). A vizsgált nyelvek közül válogatva, a németet alapesetben excentrikus, a magyart koncentrikus-excentrikus, illetve koncentrikus VT jellemzi (vö. *Eszi. ~ Er/Sie/Es isst es.; Az anya eszi. ~ Die Mutter isst es.; Eszi a húst. ~ Er/Sie/Es isst das Fleisch.*).

Éz utóbbi elgondolást Ágelnek több oldalról sikerül finomítania. Így különböző bővítmények olyan emfatikus, elliptikus vagy jelöletlen előfordulásait vizsgálja, amelyek további elemzés révén beilleszthetők a koncentrikusság — excentrikusság szembeállításán alapuló nyelvleírásba. Ezt olyan példákkal szemlélteti, mint a különböző nyomatékösítő elemek (az előző példán: *Ő eszi. ~ ER/SIE/ES isst es.*) megjelenése, a német *es* szócska grammatikai tartalmának változása vagy a lexémák összeolvadása a franciában és németben (példák a beszélt nyelvből: fr. *Arrivons demain.*, n. *Komme nicht weiter.*).

9. Az előző fejezet gondolatmenetének folytatásaként is felfogható utolsó fejezet célja, hogy az elméleti jellegű eredményeket a beszélt nyelv felől vizsgálja, árnyalja. — Elsőként a 8. fejezetben kidolgozott tipológiát veti össze a kontextuális-szituatív valenciafelfogásban hagyományos szabadon választhatóság — elhagyhatóság (*Fakultativität* — *Weglassbarkeit*) fogalmával. A példákat elemezve mindenekelőtt azt szögezi le, hogy nem a beszélő szabad választása dönti el, hogy az elhagyható excentrikus vonzatokat használja-e vagy sem (244).

A szabadon választhatóság további vizsgálata négy kategóriát eredményez. Ezek: (1) kategóriális szükségességviszony (a bővítő realizációja a VT szófajától függ); — (2) lexikális szükségességviszony (a bővítő realizációja az adott VT-től függ), — (3) szerkezetfüggő szükségességviszony (a bővítő realizációja a szintaktikai szerkezettől (is) függ) és — (4) nem szerkezetfüggő szükségességviszony. Az (1) és (2) nem zárják ki egymást: a bővítő(ek) realizációját befolyásolhatja egyidejűleg a VT szófaja (például a németben az igék esetében az elsődleges vonzat, azaz az alany megvalósulása) és a VT egyedi jellegzetessége (például a *liegen* igehez kötelezően kapcsolódó helyhatározó). Ezzel szemben ha a (3) áll fenn, azaz a bővítő szükségességét az aktuális szintaktikai környezet is befolyásolja, akkor értelemszerűen nem lehet szó a vele ellentétes (4) típusú szükségességviszonyról (246).

Az eddigi eredményeket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szabadon választhatóság vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül bizonyos „pragmatikus irányítóképességek” (*pragmatische Steuerungspotenzen*, 248). Ez alapján fogalmazza Ágel újra a kötelező és fakultatív vonzatok meghatározását. „Fakultatív az a vonzat, amely nem szükségességviszony révén azonosítható és pragmatikailag (azaz: a hallgató vagy a beszélő részéről) (még) irányítható. A kötelező vonzatok ezzel szemben azok a nem szükségességviszony révén azonosított bővítmények, amelyek használata (már) nem (csak) pragmatikailag irányított.” (248).

Mindezek ismeretében kerít sort pontosabb szükségességviszony megadására is. Ennek kifejtése során (ismét a lexikalizálódás folyamatának elméletére támaszkodva, 256) említi a szükségességviszony diakrón változását. Az (excentrikus) szabadon választhatóság eszerint lehet beszélő irányultságú (diskurzustól független), illetve hallgatóirányultságú (diskurzusfüggő). Azt is megállapítja, hogy e két típus eseteinek lexikalizálódása kötetlenül, illetve kötöten is végbemehet (258).

Az utolsó fejezetben a szerző szavával „bezárul a kör”. A befejező rész összegzi az egyes fejezetekben megjelenő valenciaelgondolásokat. Ebben az összegzésben főszerepet kap a valenciaszerkezet történeti változásának, a *Valenzwandel*-nek, valamint a valenciafogalomban rejlő, eddig feltáratlan lehetőségeknek, a *Valenzkreativität*-nek a vizsgálata. Hangsúlyozza természetesen azt is, hogy sokszor inkább csak hipotézisről, spekulációról van szó. A számos példán alapuló megfigyeléseket a valencia kialakulásának kilenclépcsős folyamatábrájában foglalja össze (271: a szerzőt idézve: „a tegnap megvalósult valenciája a ma valencialehetősége”, 274). Modellje a bevezetőben említett igényre egy új alapokra helyezett valenciaelmélettel válaszol, amely a nyelvnek valamennyi szintjén érvényesül és túlmutat a leíró grammatika látásmódján, felhasználva a nyelvtörténeti és pragmatikai kutatások eredményeit is.